AUTİZM MƏSƏLƏLƏRİ
AUTISM ISSUES
ПРОБЛЕМЫ АУТИЗМА

UOT 616.899

Ümit Ölmez Ali
Bakı Dövlət Universitetinin
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorantı
E-mail: umut.olmez@mail.ru
https://orcid.org/0009-0002-6791-503X
https://doi.org/10.69682/arti.2026.93(3).243-246

AUTİZM SPEKTR POZUNTULU UŞAQLARIN MƏKTƏBƏQƏDƏR TƏHSİLDƏN ORTA TƏHSİLƏ KEÇİD DÖVRÜNÜN TƏHLİLİ

Umit Olmez Ali
doctorial student in the program of doctor of philosophy of Baku State University,

ANALYSIS OF THE TRANSITION PERIOD FROM PRESCHOOL TO SECONDARY EDUCATION FOR CHILDREN WITH AUTISM SPECTRUM DISORDERS

Умит Олмез Али
докторант по программе доктора философии
Бакинского Государственного Университета

АНАЛИЗ ПЕРЕХОДНОГО ПЕРИОДА ДЕТЕЙ С РАССТРОЙСТВАМИ АУТИСТИЧЕСКОГО СПЕКТРА ОТ ДОШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ К СРЕДНЕМУ ОБРАЗОВАНИЮ

Xülasə. Autizm spektr pozuntulu uşaqların təhsilində hər bir yeni dövrə- yeni siniflərə keçid şagird, ailə, proqram, müəllimlər və məktəblə bağlı özünəməxsus əhəmiyyət kəsb edir və bu xüsusiyyətlər təhsil prosesinə təsir edir. Effektiv strategiyalara ailənin cəlb olunmasının təmin edilməsi, ailə ehtiyaclarının və prioritetlərinin müəyyən edilməsi, autizm spektr pozuntulu şagirdi yeni mühitə hazırlamaq, xidmət təminatçıları arasında məlumat mübadiləsi və əməkdaşlıq və xidmətlərdə davamlılığın təmin edilməsi daxildir. Tədqiqatlar göstərir ki, keçid dövrünün planlaşdırılmasının məqsədi xidmətlərin dəyişdirilməsi nəticəsində yaranan fərqləri, fasilələri minimuma endirmək və bununla da keçid zamanı stressi azaltmaqdır. Bu plan fərdi və ailəni proqrama istiqamətləndirmək yollarını sistematik şəkildə inteqrasiya etməli və fərd və ailəyə bacarıq və təhlükəsizliyin qurulmasında dəstək olmaq üsullarını müəyyən etməlidir. Məqalənin əsas məqsədi olaraq bu sahədə aparılmış beynəlxalq tədqiqatları öyrənmək və autizm spektr pozuntulu uşaqların məktəb prosesindəki keçidlərin daha effektiv şərtlərini təqdim etməkdir. Əldə edilmiş nəticələrə əsasən demək olar ki, əvvəlcədən hazırlanmış plana müvafiq iştirakçıların rolları və məsuliyyətləri, vaxt qrafiki, agentliklər arasında bölüşdürüləcək məlumat, ailənin iştirakı üçün aydın mexanizmlər və minimal məhdudlaşdırıcı mühit bu prosesdə aparıcı rol daşıyır. Müasir cəmiyyətimizdə xüsusi yanaşmaya ehtiyacı olan autizm spektr pozuntulu uşaqlar sosiologiya, pedaqogika və psixologiya elminin daim diqqət mərkəzində saxlanılmalıdırlar.
Açar sözlər: *autizm spektr pozuntusu, məktəbəqədər təhsil, təhsil yanaşmaları, orta məktəb, keçid dövrü, xüsusiyyətləri, fərdilik*

Abstract: Each new phase in the education of children with autism spectrum disorders - transition to new grades – has its own significance for the student, family, program, teachers, and school, and these characteristics affect the educational process. Effective strategies include ensuring family involvement, identifying family needs and priorities, preparing the student with autism spectrum disorders for the new environment, sharing information and collaboration among service providers, and ensuring continuity of services. Research shows that the goal of transition planning is to minimize the differences and interruptions

that arise from changing services, thereby reducing stress during the transition. This plan should systematically integrate ways to guide the individual and family to the program and identify ways to support the individual and family in building skills and security. The main purpose of the article is to study international research conducted in this area and to present more effective conditions for transitions in the school process of children with autism spectrum disorders. Based on the results obtained, it can be said that the roles and responsibilities of the participants according to the pre-prepared plan, the timeline, the information to be shared between the agencies, clear mechanisms for family participation and the minimally restrictive environment play a leading role in this process. Children with autism spectrum disorders, who need a special approach in our modern society, should be kept in the constant focus of sociology, pedagogy and psychology.

Keywords: *autism spectrum disorder, preschool, educational approaches, secondary school, transition characteristics, individuality*

Аннотация. Каждый новый этап в образовании детей с расстройствами аутистического спектра – переход в новые классы имеет свое значение для ученика, семьи, программы, учителей и школы, и эти особенности влияют на образовательный процесс. Эффективные стратегии включают обеспечение вовлеченности семьи, выявление потребностей и приоритетов семьи, подготовку ученика с расстройствами аутистического спектра к новой среде, обмен информацией и сотрудничество между поставщиками услуг, а также обеспечение непрерывности предоставления услуг. Исследования показывают, что цель планирования перехода состоит в минимизации различий и перебоев, возникающих в связи со сменой услуг, тем самым снижая стресс во время перехода. Этот план должен систематически интегрировать способы сопровождения человека и семьи в программу и определять способы поддержки человека и семьи в развитии навыков и чувства защищенности. Главная цель статьи — изучить международные исследования, проведенные в этой области, и представить более эффективные условия для перехода в школьном процессе детей с расстройствами аутистического спектра. На основании полученных результатов можно сказать, что ведущую роль в этом процессе играют роли и обязанности участников в соответствии с заранее подготовленным планом, сроки, информация, которой должны обмениваться организации, четкие механизмы участия семьи и минимально ограничивающая среда. Дети с расстройствами аутистического спектра, нуждающиеся в особом подходе в нашем современном обществе, должны постоянно находиться в центре внимания социологии, педагогики и психологии.

Ключевые слова: *расстройство аутистического спектра, дошкольное учреждение, образовательные подходы, средняя школа, особенности адаптации, индивидуальность*

Giriş. Xüsusi ehtiyacı olan uşaqlar erkən uşaqlıq dövründə aldıqları xidmətlərdə dəyişikliklərə səbəb ola biləcək bir neçə keçid yaşayırlar. Yeni proqrama keçərkən rast gəlinən dəyişikliklər bəzən uşağın və ailənin aldığı xidmətlərin keyfiyyətinin azalmasına və ya itirilməsinə səbəb ola bilər [1, səh.108-110]. Göndərən və qəbul edən qurumlar arasında qeyri-adekvat əməkdaşlıq, qurumlar arasında uyğunluq meyarlarının fərqliliyi, hər iki qurumda həyata keçirilən proqramların uyğunluğu və tədris metodlarının fərqliliyi də daxil olmaqla, çoxsaylı amillər uşağın uyğunlaşmasına, buna görə də onların yeni bacarıqlara yiyələnməsinə və ailənin göstərilən xidmətlərdən faydalanmasına təsir göstərə bilər [2. s. 2-3]. Bu problemləri minimuma endirməyin vacib amili keçid planlamasıdır [1, s. 112]. Keçid planının məqsədi yeni və mövcud proqramlar arasında körpü yaratmaqla uşaq üçün müsbət nəticələri maksimuma çatdırmaq, uşağın və ailənin yeni mühitə sürətli və uğurlu uyğunlaşmasını asanlaşdırmaqla stressi azaltmaq və xidmətlərin davamlılığını təmin etməkdir. Keçid planlaması bir proqramdan digərinə rəvan və uğurlu keçidi təmin etmək üçün ardıcıl və ya eyni vaxtda bir sıra tapşırıqların yerinə yetirilməsini tələb edir. Bu vəzifələrə qəbul edən proqramla əlaqə saxlamaq, yönləndirmə prosedurlarına başlamaq, potensial proqramlara baş çəkmək, uşağın qiymətləndirmə məlumatlarını yeniləmək, ailəni uşaq haqqında bütün müvafiq məlumatı qəbul edən proqrama ötürmək daxildir. Bundan əlavə, keçid planına prosesdə iştirak edən maraqlı tərəflərin rol və məsuliyyətləri, iş qrafiki, qurumlar arasında bölüşdürüləcək məlumatlar, ailənin iştirakını təmin etmək yolları, uşağın qiymətləndirilməsində səylərin təkrarlanmasını azaltmaq üçün prosedurlar və uşaq üçün ən az məhdudlaşdırıcı mühitlə bağlı məlumatlar daxil edilməlidir [3, s.123-125].

Ədəbiyyat təhlili. Məktəbəqədər təhsildən ibtidai məktəbə, orta məktəbə, sonra isə orta təhsilə keçid, şagirdin akademik həyatının və dolayısı ilə gələcəyinin planlaşdırılması ilə bağlı qərarların verildiyi dövrdür. Bu dövr, yeniyetməlik dövrünə keçidlə yanaşı, müxtəlif fiziki, emosional, psixososial, zehni və davranış dəyişiklikləri, qərarsızlıq və emosional eniş-yoxuşlarla xarakterizə olunan çətin bir dövrdür [4, s.127]. Uşaqları bu çətin və xaotik dövrü yaşasa da, ailələr də uşaqları kimi mübarizə aparırlar. Müəllimlərin münasibəti, tədris prioritetləri və ailələri ilə ünsiyyət də daxil olmaqla çoxsaylı amillər bu prosesə təsir göstərir [4, s.129].

Bütün şagirdlər kimi, xüsusi ehtiyacı olan uşaqlar, orta təhsili bitirməzdən əvvəl yetkinlik dövründə onlardan gözlənilən müxtəlif rollara hazırlaşmalıdırlar. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan öyrənənlərin cəmiyyətdə fəal və məhsuldar fərdlərə çevrilməsini təmin etmək əhəmiyyətli vaxt və səy tələb edir [4; 5]. Eyni zamanda, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan tələbələrin məşğulluq imkanlarının artırılması və onların işçi qüvvəsində iştirakının təmin edilməsi üçün uzunmüddətli planlaşdırma, bu planların həyata keçirilməsi, əldə olunan məhsulların davamlı olaraq qiymətləndirilməsi, əldə edilən məlumatlar əsasında proses modifikasiyasına ehtiyac var [4;5,6 s.127-128; 7].

Müəlliflərin fikrincə dəstək proqramlarına neyropedaqoji yanaşmaya əsaslanan vacib elementlərin daxil edilməsi daha effektiv nəticələrin əldə edilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir [8, s.191-192].

Xüsusi ehtiyacı olan şəxslərə göstərilən təhsil xidmətlərinin əsas məqsədi onların mümkün qədər müstəqil və keyfiyyətli həyat sürmələrini təmin etməkdir. Xüsusi ehtiyacı olan şəxslərin sosial həyata və yetkinliyə keçidi zamanı müstəqilliyini artırmaq üçün onlar bir sıra mühüm bacarıqlarla təchiz olunmalıdırlar [6;7, s.122-123]. Bu bacarıqlar ədəbiyyatda müstəqil həyat və ya sosial həyat bacarıqları kimi müəyyən edilir və onlar kifayət qədər müxtəlifdir. Müstəqil həyat və ya sosial həyat bacarıqları ədəbiyyatda ev təsərrüfatlarının idarə edilməsi, vaxtın idarə edilməsi, sağlamlıq və təhlükəsizlik bacarıqları, nəqliyyat, ictimai xidmətlər, geyim seçimi və qulluq, şəxsi qulluq və gigiyena, sosiallaşma bacarıqları, özünümüdafiə, asudə vaxt fəaliyyətləri, icma resurslarından məlumatlılıq və istifadə və s. kimi verilmişdir [7, s.125]. Fərdlər bu bacarıqları əldə etdikdə onların və ailələrinin həyat keyfiyyəti yaxşılaşacaq [7, s.127].

Nəticə. Keçid planının gözlənilən faydalarına nail olmaq üçün proses boyu aşağıdakı məqamları nəzərə almaq faydalı olar:

– Planlaşdırma hərtərəfli olmalıdır.

– Planlaşdırma uşaq və ailənin yeni proqrama keçidindən ən azı üç ay (90 gün), ASD olan uşaqlar üçün isə ən azı altı ay (180 gün) əvvəl başlamalıdır.

– Keçid planlaması həm qurumlar daxilində, həm də qurumlar arasında aparılmalıdır.

– Göndərən və qəbul edən qurumlar arasında birgə planlaşdırma aparılmalıdır.

– Müşahidələr həm göndərən, həm də qəbul edən qurumlarda aparılmalıdır.

– Təcrübələr fərdi ehtiyacları qarşılamaq üçün çevik olmalıdır.

– Keçid prosesində iştirak edən maraqlı tərəflərin rolları və məsuliyyətləri müəyyən edilməlidir.

– Keçidlə bağlı maraqlı tərəflərin bilik və bacarıq ehtiyacları müəyyən edilməli və bu ehtiyacları qarşılamaq üçün planlar hazırlanmalıdır.

– Maraqlı tərəflər birgə işləməlidir.

– Məlumat göndərən və qəbul edən qurumlar arasında paylaşılmalıdır.

– İnstitutlararası ünsiyyətdə etimad yaranmalı və inam hissi aşılanmalıdır.

– İş qrafiki qurulmalı və ona ciddi əməl edilməlidir.

– Keçid prosesi zamanı müəyyən edilmiş rol və vəzifələri yerinə yetirmək üçün kifayət qədər vaxt və resurslar ayrılmalıdır.

– Ailələr öz uşaqlarının hüquqlarını müdafiə etməyə təşviq edilməlidir.

– Potensial pozuntuların qarşısını almaq və bərabər imkanları təmin etmək üçün keçid siyasəti və prosesləri daim nəzərdən keçirilməlidir.

– Uşağın xüsusiyyətləri, bilik, bacarıq və davranışları müəyyən edilməlidir.

– Uşaqlara akademik və ya akademik hazırlıq bacarıqlarından daha çox sosial, davranış və funksional bacarıqlar (sosial, ünsiyyət, özünə qulluq, problem həll etmə, tapşırıqla bağlı bacarıqlar və s.) öyrədilməlidir [9, s.152-155].

Problemin aktuallığı. Müasir dövrümüzdə artıq autizm spektr pozuntulu uşaqlar da məktəbəqədər təhsilə və daha sonrakı mərhələdə orta təhsilə cəlb edilməsi inkluziv təhsilin əsas məqsədlərindən birinə çevrilmişdir. Çoxsaylı proqramlar, dövlət, özəl və icma əsaslı yanaşmalarda bu prosesin daha

effektiv həyata keçirilməsi üçün müxtəlif istiqamətlər işlənib hazırlanmışdır. Məhz bu səbəbdən məqalə aktuallıq kəsb etdiyini düşünmək olar.

Problemin yeniliyi. Autizm spektr pozuntulu uşaqların təhsil problemlərinə dair dünyanın müxtəlif ölkələrində fərqli tədqiqatlar aparılır. Ölkəmizdə də bu istiqamətdə işlər davam etdirilir. Bu tədqiqatda isə məktəbəqədər təhsildən orta təhsilə keçid prosesinin əsas məqamları təhlil edilmiş və müvafiq nəticələr təqdim edilmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. hazırlanmış məqalə tədqiqatçılar, bu sahədə çalışan mütəxəssislər və autizm spektr pozuntulu uşaqların valideynləri üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. Barnes, E. B., O'Flynn, J., & Saile, L. Autism spectrum disorders in young children. G. L. Ensher, D. A. Clark, N. S. Songer // –Families, infants, & young children at risk: Pathways to best practice –2009. –p.107-138.
2. Wang, M., Zhang, X., Zhong, L., Zeng, L., Li, L., & Yao, P. Understanding autism: Causes, diagnosis, and advancing therapies. // –Brain Research Bulletin, –2025. –227, 111411. https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0361923025002230
3. Batu, E. S., & Uysal, A. Günümüz sınıflarına engelli çocukların katılımını destekleme. A. G. Akçamete (Ed.), //-Genel eğitim okullarında özel gereksinimi olan öğrenciler ve özel eğitim –Ankara: Kök Yayıncılık, –2007. –p. 113-140.
4. Simpson, R. L., de Boer-Ott, S. R., & Smith-Myles, B. Inclusion of learners with autism spectrum disorders in general education settings. // -Topics in Language Disorders, -2003-N.23. p.116-133.
5. Webber, J., & Scheuermann, B. Educating students with autism: A quick start manual. // –Texas: PRO-ED, Inc. –2008. –p. 416. https://www.proedinc.com/Products/12578/educating-students-with-autism-a-quick-start-manu.aspx
6. Williams, B. F., & Williams, R. L. Effective programs for treating autism spectrum disorder: Applied behavior analysis models// – NY and London: Routledge Taylor & Francis Group, –2001. –p.304.
7. Dunlop, G., Iovannone, R., & Kincaid, D. Essential components for effective autism educational programs. J.K. Luiselli, D. C. Russo, W. P. Christian and S. M. Wilczynski (Eds.). //Effective practices for children with autism: Educational and behavioral support interventions that work//.- New York: Oxford University Press. –2008. –p. 111-135.
8. Nuriyeva G. Neyropedaqoji yanaşmalar vasitəsilə öyrənmə prosesinin effektivliyinin artırılması.// Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun Elmi əsərləri, -2026-Cild 93, №1, -s.191-195 https://journals.arti.edu.az/issue/2026/vol93/1/1488/guler-gismet-nuriyeva
9. Wilkinson, L. A. Self-management for children with high-functioning autism spectrum disorders. //Intervention in School and Clinic- 2008. N.43, p.150-157

Redaksiyaya daxil olub: 29.04.2026